

بررسی تطبیقی طرح و نقش جلد‌های
دوره تیموری و ممالک مصر

جلد قرآن با گل‌های ظریف اسلیمی
و ختایی، ایران، دوره تیموری،
قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: گالری هنر
والترز بالتیمور

بررسی تطبیقی طرح و نقش جلد‌های دوره تیموری و ممالیک مصر

کبری دادمحمدی * مهرناز آزادی بویاغچی **

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۷/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۱۱/۲۰

چکیده

سابقه فن جلدسازی در ایران طولانی بوده و به گذشته دور برمی‌گردد که باطی مراحل تجربی به مرتبه کمال و سرحد اعجاز رسیده است. در دوران اسلامی، حفظ و نگهداری آیات مقدس قرآن، جلدسازان و صحافان را به ساختن بهترین جلد‌ها واداشت که در زمان تیموریان به اوج کمال و شکوفایی رسید. تجلیات تزیینی باقی مانده از این دوران در ایران می‌تواند گواه صادقی بر مرتبه کمال این فن باشد. ایران در این دوره مهد هنر صحافی است و این درست در زمانی است که در قسمت غربی دنیای اسلام خط و به تبع آن وراقی و تجلید رو به انحطاط نهاده است. در دوره تیموری، روش قدیمی تزیین ساده کنار گذاشته شد و فنون جلدسازی ظریف گردید، به نحوی که ۵۵۰ هزار بار مهری را بر جلد کتاب نقش می‌بستند که نشانگر روحیه تجمل‌پرستی و زیباپرستی در این دوره و رفاه و رونق حاکم بر هرات آن روزگار و سمرقند دومین کانون هنری قرن نهم هجری است. در این تحقیق، تأثیرات هنر جلدسازی دوره تیموری ایران بر دوره ممالیک مصر از نظر نقش مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته است. محور اصلی این تحقیق طرح‌ها و نقش‌های مورد استفاده در جلد‌های تیموری و دوره ممالیک مصر است. سؤالاتی که در این پژوهش به آنها پاسخ داده می‌شود عبارت‌اند از: ۱. تأثیرپذیری نقوش جلد‌های تیموری و مصری از یکدیگر چگونه بوده است؟ ۲. چه نوع طرح‌ها و نقوشی در جلد‌های تیموری و مصری مشترک بوده و کاربرد داشته‌اند؟ روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است. محدوده تاریخی این پژوهش مربوط به جلد‌های دوره تیموری ایران و دوره ممالیک مصر از قرن ۸ تا اوایل قرن ۱۰ ق (۱۴ تا اوایل قرن ۱۶ میلادی)، است. با توجه به مبادلات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی که در دوره تیموری میان کشور ایران و دولت مقتدر ممالیک مصر (شامل سرزمین‌های مصر و شام) وجود داشته، این تمدن تحت تأثیر فرهنگ و هنر ایران قرار گرفته است. از جمله هنر تجلید که جایگاه والایی در دوره تیموری داشته است و در دوره ممالیک هنرمندان کشور مصر، در مواد مورد استفاده، نقوش و شیوه ساخت از هنر تجلید دوره تیموری تأثیر گرفته‌اند. مهم‌ترین نقوشی که در جلد‌های تیموری و مصری مشترک بوده‌اند، طرح‌های لچک و ترنج، نقوش هندسی و نقوش گیاهی هستند که در جلد‌های هر دو دوره به میزان زیادی استفاده شده‌اند.

واژگان کلیدی

جلد، ممالیک، مصر، تیموری، طرح و نقش، هنر اسلامی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت اشیاء فرهنگی و تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان. (مسئول مکاتبات)

Email: k.dadmohamadi@yahoo.com

** استادیار دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان
Email: mehrnaz_azadi@yahoo.com

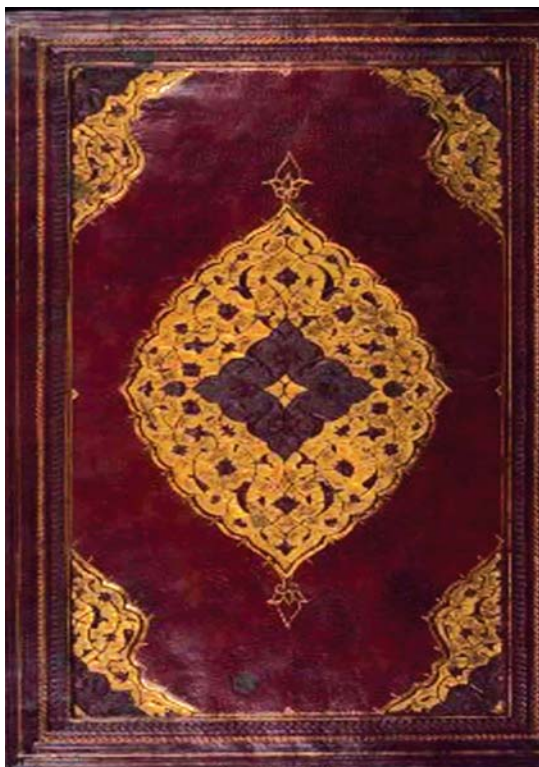
مقدمه

از آنجا که جهان بینی بشر با طبیعت و زیبایی شناسی رابطه تنگاتنگ دارد، کتاب آرایان و کتاب سازان در تمدن ایران دریافتند که آرایش و تذهیب و تزیین نسخه‌ها در روح و روان خواننده مؤثر می‌افتد و زینت اوراق کتاب و جلد و پوشش آن چشم او را می‌نوازد و اسباب تعلق خاطر به فرهنگ و دانش می‌گردد. بر اثر چنین بینش و آگاهی بوده است که در دامن هنرها و فنون متعلق به کتاب‌سازی هنر تجلید به موازات دیگر فنون کتاب‌آرایی رشد و ترقی کرده است. کشور ایران در شمار اولین تمدن‌هایی به حساب می‌آید که به فن ساخت و تولید مقوا دست یافته و با فنون عمل‌آوری چرم آشنایی دیرین داشته است. همچنین نظر به بلوغ هنری هنرمندان آن و تجربه‌های ماندگار گذشته در ابداع و اجرای طرح‌های هنری بدیع در طول تاریخ هنر تجلید جهان جلودار دیگر سرزمین‌ها بوده و تأثیری شگرف بر هنر تجلید دیگر سرزمین‌ها گذاشته است. از سوی دیگر ایران از جمله سرزمین‌هایی بوده که در آن جلد‌های متنوع ابداع شده و حاصل این ابداع بر فرهنگ و هنر همسایگانش و سپس سرزمین‌های دورتر نظیر کشورهای عربی و اروپایی تأثیر اساسی داشته است. هنر جلدسازی ایران در قرن ۹ ق/ ۱۵ م به دست جلدسازان و صحافان مکتب هنری هرات به اوج خود رسید و به صورت یک هنر ایرانی درآمد. در این دوره صحافان کتابخانه‌ها بهترین و زیباترین کتاب‌ها را با خط بسیار زیبا و یا مذهب‌کاری و نقاشی و جلد‌های قیمتی به وجود آوردند. تمدن ممالیک در مصر از جمله سرزمین‌هایی است که تحت تأثیر هنر تجلید دوره تیموری ایران قرار گرفته است و در آثار به‌جامانده از این تمدن می‌توان تأثیرات هنر تجلید ایران را به خوبی مشاهده کرد. اهداف این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. شناساندن نقوش و طرح‌های جلد‌های کتاب ایران تیموری و ممالیک مصر؛ ۲. مشخص ساختن وجوه اشتراک و افتراق نقوش پارچه‌های ایران تیموری و ممالیک مصر. سؤالاتی که در این پژوهش به آنها پاسخ داده می‌شود عبارت‌اند از:

۱. تأثیرپذیری نقوش جلد‌های تیموری و مصری از یکدیگر چگونه بوده است؟
۲. چه نوع طرح‌ها و نقوشی در جلد‌های تیموری و مصری مشترک بوده و کاربرد داشته‌اند؟

روش تحقیق

روش انجام این پژوهش توصیفی- تحلیلی است و گردآوری اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی نمونه‌های بازمانده از جلد‌های کتاب دوره تیموری و ممالیک مصر در موزه‌های بزرگ جهان انجام شده است تا مهم‌ترین ویژگی‌های جلد‌های تیموری و ممالیک مصر شناسایی شوند. جامعه آماری این پژوهش شامل

تصویر ۱. جلد کتاب نخبه خوارزمشاهی با نقوش اسلیمی و ختایی ایران، دوره تیموری، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: گالری هنر والترز، بلتیمور

بررسی آثار موجود در موزه‌های ویکتوریا و آلبرت لندن، کتابخانه و آرشیو ملی مصر، کتابخانه چستربیتی در دابلین، موزه اسمیت سونین در واشنگتن، گالری هنر والترز در بالتیمور و کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی در قم است. تعداد نمونه‌های آماری برای جلد‌های تیموری و مصری ۳۱ نمونه جلد است که از این تعداد ۱۷ نمونه جلد مربوط به دوره تیموری و ۱۴ نمونه جلد مربوط به دوره ممالیک مصر است.

پیشینه تحقیق

در مورد پیشینه و مطالعات صورت‌گرفته در حوزه جلدسازی ایران در دوره تیموری و ممالیک مصر تحقیقات مختلفی انجام شده است. از جمله مهم‌ترین این تحقیقات عبارت‌اند از: هالدین (۱۳۶۶) در کتاب صحافی و جلد‌های اسلامی تاریخچه جلدسازی و شیوه اجرای این فن را در تمدن‌های ایران، عثمانی، هند و سرزمین‌های عربی مورد بررسی قرار داده است. رستمی (۱۳۹۲) در کتاب جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار به تفصیل جلدسازی ایران را در محدوده زمانی دوره سلجوقی تا قاجار بررسی کرده است و در بخشی از این کتاب به تأثیر جلدسازی ایرانیان بر تجلید دیگر سرزمین‌ها از

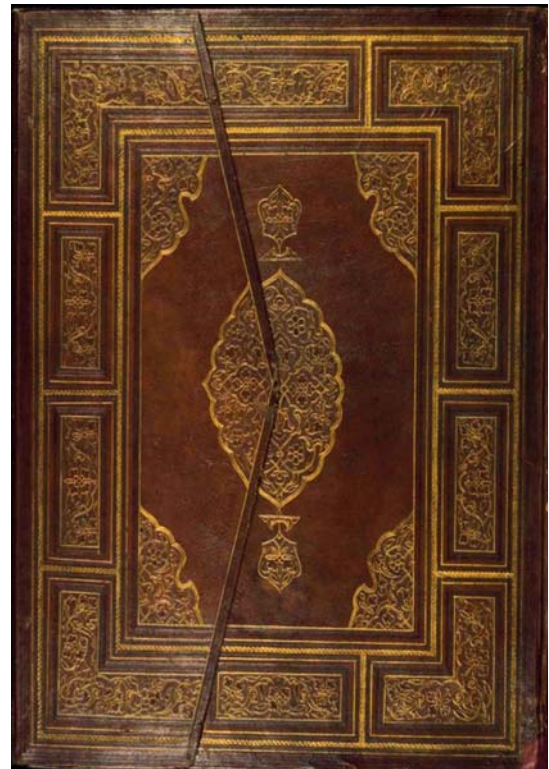
حیوانات، پرندگان و نقوش ترنجی و هندسی بوده است و همچنین طلا و لاجورد یکی از مواد اصلی تزیین آنها را تشکیل می‌داده است. رستمی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان نمادهای عشق بر جلد‌های کتاب نمادهایی مانند آیات قرآن کریم، احادیث، ادعیه، نقوش انسانی در حالات مختلف، اسلیمی و ختایی را در جلد‌های ایرانی طبقه‌بندی، تحلیل و بررسی کرده است.

دلایل تأثیر جلدسازی ایرانیان بر تجلید سرزمین‌های عربی

در قرن ۷ ق/ ۱۳ م، و از حدود سی سال پیش از شکل‌گیری و پی‌ریزی دولت ممالیک در مصر، شهرهای ایران و عراق که تا آن روز مهد علم و دانش و موطن علما و دانشمندان و دارای مدارس متعدد و کتابخانه‌های بزرگ بود در پی فتنه مغولان ویران شد و بساط علم و دانش که حدود چندین قرن در این سرزمین‌ها گسترده شده بود برچیده شد و بسیاری از علما به قتل رسیدند یا مجبور به فرار شدند. این ماجرا با سقوط بغداد که روزگاری دراز بزرگ‌ترین شهر عالم اسلام و مأمن و مقصد دانشمندان بود و مراکز علمی و مدارس بسیاری داشت، شتاب و شدت فزون‌تری گرفت. در این زمان سرزمین مصر از فتنه مغولان در امان مانده و از جنگ‌های صلیبی آسیب کمتری دیده بود. از این رو دانشمندان که توانستند از این حوادث جان به در برند راهی مصر و شام گردیدند و این سرزمین محل توجه و تجمع عالمان و اندیشمندان و هنرمندان شرق اسلامی شد و از این رو تا چند قرن مهد هنر و علم و دانش گردید (سجادی، ۱۳۷۸: ۴۴).

تأثیر هنر تجلید ایرانی بر سرزمین‌های عربی از سده ۴ ق/ ۱۰ م، آغاز شد و تا سده ۱۳ ق/ ۱۹ م، ادامه داشت. این سرزمین‌ها شامل بخش اعظم خاورمیانه و شمال آفریقا بود و از آنجا نیز این تأثیرها به اسپانیا و سپس به دیگر کشورهای اروپایی منتقل شد. این تأثیر هم در شیوه‌های تهیه مواد مورد استفاده در تجلید، مثل مقوا و چرم و هم نوع و کیفیت نقش‌های به‌کاررفته در جلد‌ها را در قالب فنون سوخت، معرق و ضربی شامل می‌شد. دانکن هالدین درباره تأثیر تجلید ایرانی بر جلد‌های عربی گفته است: روح بی‌پیرایگی آغازین در جلد‌های سرزمین‌های عربی رفته‌رفته جای خود را به نقش تزیینی پرداخته‌تر و غنی‌تر داد که البته بیشتر با زندگی درباری ایران و عثمانی هماهنگ بود. در این مرحله وظیفه جلدسازی کتاب به‌سبب شکوه و کار هنری فراوان با صحافی زیبا و پسندیده به ایرانیان سپرده شد (هالدین، ۱۳۶۶: ۲۲؛ تصاویر ۱ و ۲).

از حدود سده ۴ تا پایان سده ۸ ق (۱۰ تا ۱۴ میلادی)، با توسعه مقواسازی در ایران و سپس انتقال آن به سرزمین‌های عربی، از مقوا یا مقوای کاغذ چسبانی یا

تصویر ۲. جلد قرآن با گل‌های ظریف اسلیمی و ختایی، ایران، دوره تیموری، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: گالری هنر والترن، بالتیمور

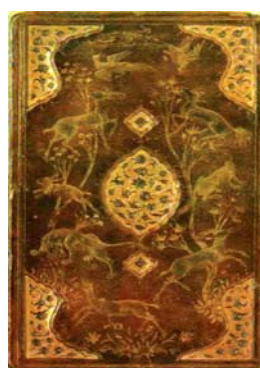
جمله بر تجلید سرزمین‌های عربی پرداخته است. صفری آق قلعه (۱۳۹۰) در کتاب نسخه‌شناخت توجه ویژه به سبک‌شناسی تاریخی نسخه‌ها داشته است تا خواننده پس از مطالعه این کتاب بتواند هنگام رویارویی با هر نسخه حتی بدون تاریخ کتابت دریابد که آن نسخه در چه محدود زمانی تولید شده و احیانا به جعل و دست‌کاری‌های آن پی ببرد. دیماند (۱۳۶۵) در کتاب راهنمای صنایع اسلامی، پس از اشاره به تاریخ اسلام و منابع صنایع اسلامی به بحث درباره خصوصیات صنایع اسلامی پرداخته است و نمونه‌های موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های مهم جهان، انواع هنر و صنعت ممالک اسلامی از نقاشی و مینیاتور سازی و صحافی و جلدسازی را به تفصیل مورد بحث قرار داده است. ورجاوند (۱۳۷۸) در پژوهشی با عنوان سیری در هنر ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی به سیر تحول و تکمیل نقوش و همچنین تزیینات مورد استفاده بر روی جلد کتاب‌ها در دوره‌های تاریخی مختلف پرداخته است. امامی (۱۳۷۵) در پژوهشی با عنوان نگاهی به هنرهای اسلامی دوره تیموری ضمن بررسی هنرهای مختلف در دوره تیموری به هنر تجلید و ویژگی‌های آن در دوره تیموری پرداخته و نتیجه گرفته است که بیشترین نقوشی که در دوره تیموری برای تزیین جلد کتاب‌ها استفاده می‌شده است غالبا اشکال گیاهان،

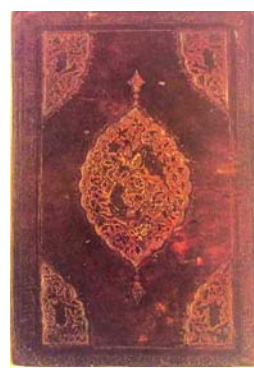
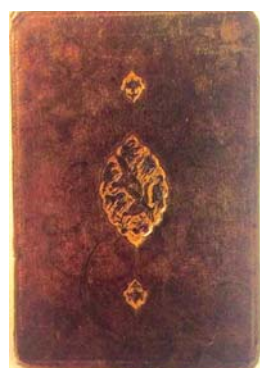
تصویر ۴. جلد کتاب با نقش ترنج و سرترنج و لچک‌های کنگره دار، با اسلیمی‌های ریز طلاکاری شده بر زمینه لاجوردی و حاشیه دانه تسبیحی زرین، ایران، دوره تیموری، اوایل قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، مأخذ: هالدین، ۱۳۶۶: ۲۴

تصویر ۳. جلد کتاب با ترنج دایره‌ای شکل و نقوش گیاهی همراه با طلاکاری، مصر، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: کتابخانه چستربیتی، دابلین

تصویر ۷. جلد بیرونی یک کتاب، طلاکوبی با قالب مهر و نقاشی طلائی همراه با نقوش حیوانی، ایران، دوره تیموری قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، مأخذ: هالدین، همان: ۴۶.

تصویر ۶. جلد کتابی با نقش ترنج و سر ترنج و تصویر دو مرغابی در درون ترنج، ایران، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: هالدین، همان: ۳۶.

تصویر ۵. جلد کتاب با نقش ترنج و یر ترنج و لچکی‌های کنگره دار طلاکاری شده و نقش حیوان، ایران، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: همان: ۳۵.

نشان می‌دادند، در بیشتر موارد همان نقش‌های گذشته، ولی با دقت و ظرافت بیشتر و کاربرد وسیع طلا مورد استفاده قرار می‌گرفت (رستمی، ۱۳۹۰: ۱۶۱).

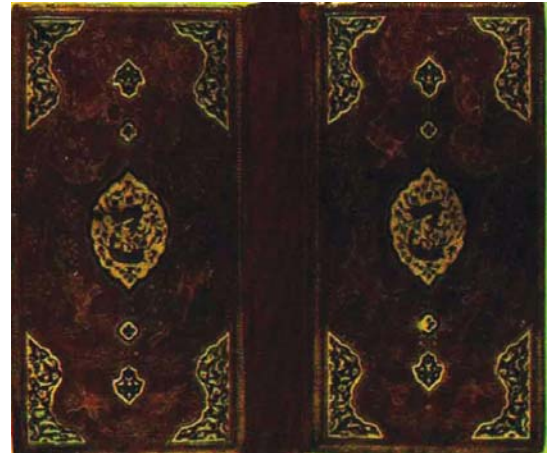
ویژگی‌های جلدسازی دوره تیموری

صحافی تا دوره تیموریان خصوصاً تا تشکیل کتابخانه بایسنقر به درجه نفاست نرسیده بود و جلد‌های باقی‌مانده ادوار قبل از تیموری نشانگر ذوق و سلیقه این عهد است. در عصر شاهرخ یا بهتر بگوییم در روزگار بایسنقر در هنر جلدسازی فنونی خاص ابداع شد. در این دوره شاهد خلق شکل‌ها و قالب‌های هنری خاص هستیم. فنونی که در این عهد به کار می‌رفت، مانند قلمکاری و مهرکوبی، ادامه همان فنونی بود که در قرن پیش از آن رایج بود، به عبارت دیگر مانند بسیاری از جلد‌های عرب، حاشیه‌ها قلمکاری می‌شد و برای تزیین گوشه‌ها و یا زمینه‌های متنوع تر

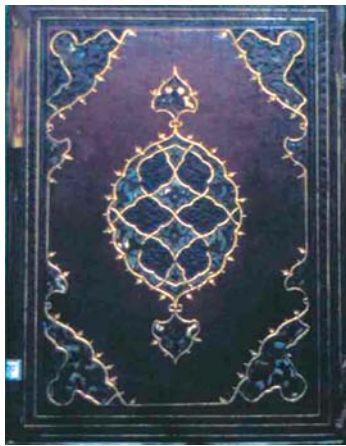
لایه چسبانی به‌عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد استفاده می‌شد و در لته‌ها و عطف جلد به‌همراه روکش چرم، که به شیوه ضربی یا فشاری تزیین می‌شد، به کار می‌رفت. آرایه‌های جلد‌های عربی غالباً شامل نقش‌های هندسی، طرح مشبک، ترنج (بیشتر از نوع دایره و بادامی)، شکل‌های گیاهی و گل (بیشتر گل و برگ، گل و بته و گل‌های ریشه‌ای یا طوماری) بر زمینه رنگی بود که البته همه این نقش‌ها به‌شکل ساده و با پیرایش اندک اجرا می‌شد، ولی تأثیر سلیقه هنرمندان ایرانی در استفاده از مواد و مصالح و نقش‌های به‌کاررفته، به‌ویژه در دوره ممالیک مصر، مشهود است (رستمی، ۱۳۹۰: ۱۱؛ تصویر ۳). از سده ۹ تا ۱۳ ق (۱۵ تا ۱۹ میلادی) مقوای کاغذ چسبانی و مقوای خمیری یا خمیر مقوا به‌تأثیر از ایران در جلد‌های عربی نیز مورد استفاده قرار گرفت. در این دوره که عرب‌ها به جلد‌های ضربی و سوخت و معرق علاقه

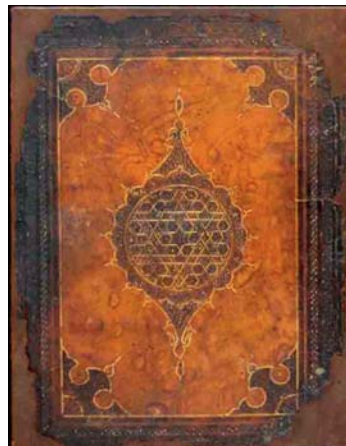
تصویر ۱۰. جلد قرآن با نقوش هندسی لوزی شکل درون ترنج، مصر، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: کتابخانه چستربیتی، دابلین

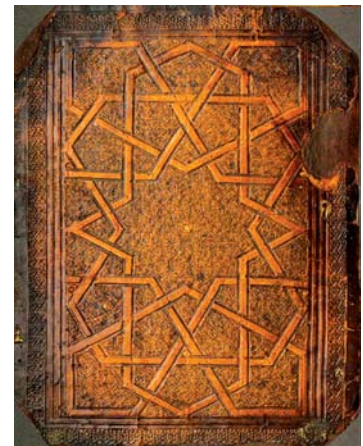
تصویر ۸. جلد کتاب، نقاشی طلائی و منبت کاری با چرم، همراه با نقش ترنج و سر ترنج و لچکی های کنگره دار و تصویر دو گوزن در میان ترنج، ایران، دوره تیموری، قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، مأخذ: هالدین، ۱۳۶۶: ۴۸

تصویر ۱۲. جلد کتاب با نقش ترنج و سر ترنج و لچک های کنگره دار و نقوش اسلیمی و ختایی بر زمینه آبی لاجوردی، مصر، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: کتابخانه، همان.

تصویر ۱۱. جلد کتاب با نقش ترنج شمسهای و خطوط هندسی، مصر قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: کتابخانه چستربیتی، دابلین

تصویر ۹. جلد کتاب با نقش هندسی شمسه ۱۲ پر و پنج ضلعی تکرار شونده، مصر، قرن ۹ هـ ق/ ۱۵ م، مأخذ: موزة اسمیت سونین، ولشنگتن

شیراز و تبریز (طاهری عراقی، ۱۳۵۳: ۳۵۰).

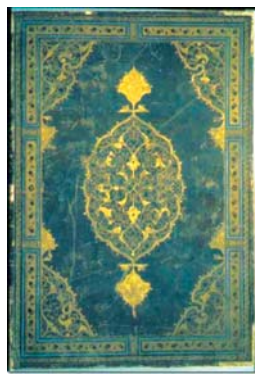
یکی از ابتکارات دلنشین این دوره استفاده از تصویر حیوانات نمادین ایرانی بر روی جلد است، زمانی که غیاث الدین نقاش از سفر چین مراجعت نمود و تصاویر حیوانات افسانه‌ای از جمله اژدها - نشان سنتی مردم چین - را در نقاشی به کار گرفت، تصاویر موجودات افسانه‌ای نیز در روی جلد به کار گرفته شد و این امر با روح افسانه‌های شاهنامه نیز مطابقت داشت. مجلدان صحنه‌هایی از جنگ انسان با حیوانات واقعی و یا افسانه‌ای را به کار می‌گرفتند (تصویر ۵ و ۶). علاوه بر این، در این دوره نقوش اسلیمی که با استفاده از خطوط هندسی صورت می‌گرفت به شدت رواج داشت و به وسیله ترنج‌های زیبا با استفاده از هزاران بار کوبیدن مهرهای مختلف تهیه

از مهر استفاده می‌کردند (احمدی، ۱۳۷۲: ۱۲۴). در این دوره هنر جلدسازی چون دیگر هنرها سخت رونق یافت. جلد سوخت و جلد ضربی از ابداعات این دوره است. بر روی جلد های میشنی نقوش و تصاویری برجسته برمی‌آوردند و آن را با طلا و الوان می‌آراستند. این جلد ها معمولاً حاشیه‌ای دارد. این حاشیه‌ها گاه اسلیمی است. طرح‌های اسلیمی و گاه گل‌وبته و گاه کتیبه‌دار است. آیات و یا اشعاری به تناسب کتاب است. میانه جلد اشکالی است از شکارگاه یا گل و برگ و گیاه و یا ترنجی است و در میانه ترنج گل‌وبته با رنگ‌هایی از طلا و لاجورد و شنگرف. برخی جلد ها لچکی (گوشه) نیز دارند (تصویر ۴). در این دوره جز هرات شهرهای دیگری نیز به صنعت تجلید معروف بودند: سمرقند، مرو، مشهد، بلخ، نیشابور،

۱. مجموعه چستربیتی در دوبلین جلدی به تاریخ ۱۴۳۵ م. (۸۳۹ ق) دارد که ظاهراً تزئین آن نیاز به ۵۰۰ هزار بار مهرکوبی ساده و ۴۳ هزار بار طلاکوبی داشته است و تکمیل آن می‌بایست حدود دو سال طول کشیده باشد (احمدی، ۱۳۷۲: ۱۲۴).

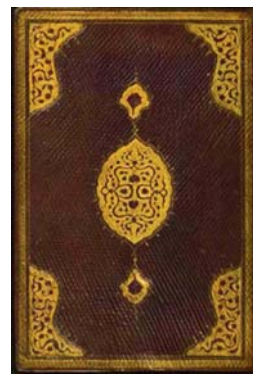
تصویر ۱۶. جلد کتاب با نقش ترنج، سر ترنج و لچک با نقوش گیاهی بر زمینه طلاکاری شده، ایران، اوایل قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، مأخذ: هالدين، ۱۳۶۶: ۷۴

تصویر ۱۵. جلد کتاب با نقش ترنج و سر ترنج و لچکی‌های کنگره دار و نقوش اسلیمی و خطایی طلاکاری شده، مصر، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: موزه اسمیتسونین واشنگتن

تصویر ۱۴. جلد کتاب با نقش ترنج و سر ترنج و لچکی‌های کنگره دار و نقوش اسلیمی و ختایی بر زمینه آبی لاجوردی، ایران، اوایل قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، مأخذ: صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۷۸

تصویر ۱۳. جلد خمسه نظامی با نقش ترنج و سر ترنج و لچک و نقوش اسلیمی، ایران، قرن ۹ ق/ ۱۵ م، مأخذ: گالری هنر والترن، بلتیمور

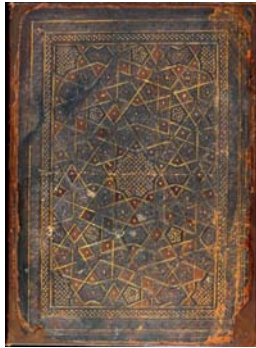
مرحله جلدسازی اسلامی با تزیین لوحه‌های گودشده کاملاً آشنا گردیده است. در قرن ۹ ق/ ۱۵ م، روش سنتی مهرکوبی (ضربی) طرح توسط تعدادی نقطه‌های کوچک رو به تکامل نهاد و استفاده از تک‌قالب‌های بزرگ فلزی که امکان نقش‌اندازی طرح‌های ظریف تر از جمله صحنه مناظره را می‌داد جانشین آن شد و بعدها نیز رواج کامل یافت. این تکامل فنی به قرن بعد تعلق دارد. همه جلد‌های هرات با صحنه مناظر تزیین نمی‌شد. مثلاً بعضی با نقوش هندسی یا اسلیمی آراسته می‌شد و بعضی دیگر مزین به ترنج، لچکی و سر ترنج بود (دیماند، ۱۳۶۵: ۷۵).

ویژگی‌های جلدسازی مصر

در عصر ممالیک (۱۵۱۷-۱۲۵۰ م)، مصر منشأ تولید بعضی از بهترین جلد‌های عربی ساخته شده تا آن روز بود. همچنین مشخص شده است که در دوران امپراطوری اسلامی کارگاه‌های دباغی در غرب، یعنی اسپانیا و مغرب (شمال آفریقای فعلی، مخصوصاً مراکش) وجود داشته است. علاوه بر آن، خبر چرم دباغی و رنگ‌شده در بعضی از اشعار عرب قرن ششم و هفتم منعکس شده است. لذا همه این‌ها اشاره بر سنت دیرینه و استوار صحافی کتاب در جهان اسلام دارد (هالدين، ۱۳۶۶: ۳۵). قدیمی‌ترین جلد کتاب از دوره اسلامی متعلق به مصر است و تاریخ آن را می‌توان بین قرون دوم تا پنجم ق/ ۸ و ۱۱ م قرار داد. تزیینات این جلد‌ها شبیه تزیینات هندسی بعضی از کتب قبطی متعلق به قرون دوم و سوم ق/ ۸ و ۹ م است (تصویر ۹). آثاری که از دوره ممالیک مصر به جای مانده گویای کاربرد طرح‌های مشبک هندسی است که با نقاطی طلایی تزیین شده است. طرح ترنجی در وسط، اشکال

می‌شده است (احمدی، ۱۳۷۲: ۱۲۵).

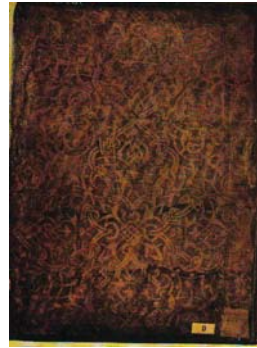
صحافی‌های مکتب هرات که در آنجا صنعت صحافی و تجلید و چرم کاری به حد کمال رسید، دارای طرح‌های عالی است که در نهایت دقت و مهارت به کار رفته است. قسمت خارجی معمولاً دارای تزیینات فشاری است، در حالی که در قسمت داخلی طرح‌های زیبایی بریده شده روی زمینه آبی رنگ قرار داده شده است. دقت در جزئیات که در کلیه آثار صحافی دوره تیموری دیده می‌شود، در این جلد به خوبی مشهود است. فنونی که در این زمان به کار می‌رفت مانند قلم‌کاری و مهرکوبی (ضربی) ادامه همان فنونی بود که در قرن پیش از آن رایج بود. به عبارت دیگر، مانند بسیاری از جلد‌های عرب، حاشیه‌ها قلم کاری می‌شد و برای تزیین گوشه‌ها و یا زمینه‌های متنوع تر، از مهر استفاده می‌کردند. زراندودی که توسط قلموی ظریف انجام می‌گرفت، فن دیگری بود و ضمناً نمونه‌هایی نیز از خطوطی که تزیین ساده شده و سپس با آبی رنگ شده موجود است (دیماند، ۱۳۶۵: ۷۴). هنرمندان مکتب تیموری (هرات) در کار طرح و نقش، بیشتر از نقوش حیوانی (واقعی و افسانه‌ای) و مناظر خوش ترکیب الهام گرفته بودند. طرح‌های تذهیب (اسلیمی و ختایی) و نقش گره توپر، جایگاه خاص خود را در این نقش آفرینی‌ها داشتند (احسانی، ۱۳۸۰: ۲۴) (تصویر ۷ و ۸). عموماً جلد رو و پشت را به یک سبک تزیین می‌کردند ولی معمولاً جلد پشت ساده‌تر بود. در اواسط این قرن، کم‌کم نقش ترنج با پیرامون لخته‌لخته، برای تزیین قسمت میانی جلد، رونق می‌گیرد و تزیین داخل ترنج پیچیده‌تر می‌شود. تزیین گوشه‌ها نیز به تبعیت از ترنج میانی گوناگون‌تر می‌شود. تا اینکه اغلب به شکل کنگره‌های عمیق درمی‌آید. در این

تصویر ۲۰. جلد قرآن با نقوش هندسی، مصر، قرن ۹ ق / ۱۵ م، مأخذ: کتابخانه و آرشیو ملی مصر

تصویر ۱۹. جلد کتاب با نقوش هندسی، ایران، قرن ۹ ق / ۱۵ م، مأخذ: موزه ویکتوریا و آلبرت، لندن

تصویر ۱۸. جلد کتاب، چرم قهوه‌ای با نقوش گیاهی ساده و مطلا، مصر و حیوانی، ایران، قرن ۹ ق / ۱۵ م، مأخذ: موزه ویکتوریا و آلبرت، لندن

تصویر ۱۷. جلد کتاب، چرم قهوه‌ای با نقوش گیاهی و نقوش انسانی ق / ۱۵ م، مأخذ: صغری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۹۴

این زمان مقوا در دفتین و عطف جلد به همراه روکش پوست و چرم که به شیوه ضربی یا فشاری تزیین می‌شد به کار می‌رفت. غالباً تزیینات جلد شامل نقوش هندسی، طرح مشبک، ترنج، اشکال نباتی و گل بر زمینه رنگی بوده است. در قسمت داخل یا آستر طرح‌های بریده از چرم یا کاغذ بر روی زمینه رنگی قرار داده می‌شده است. این شیوه در دوره ممالیک مصر بیشتر به چشم می‌خورد. لبه جلد‌های دوره ممالیک معمولاً طرح گل و گیاه دارد که روی چرم حک شده و این نوع تزیین در اوایل قرن ۸ ق / ۱۴ م، رواج یافت (رستمی، ۱۳۸۰: ۷۲؛ تصاویر ۱۱ و ۱۲).

بررسی تطبیقی نقوش جلد‌های دوره تیموری و ممالیک مصر

بررسی نقوش به کاررفته در جلد‌های دوره تیموری و ممالیک مصر موضوع این بخش است. همان‌طور که اشاره شد، جلد‌های دوره تیموری و ممالیک مصر با استفاده از نقش‌مایه‌های مختلفی تزیین می‌شدند. نقوش اسلیمی و ختایی، طرح‌های لچک و ترنج، نقوش هندسی (شامل طرح‌های ستاره هشت‌پر و سه‌پر و ...) و نقوش گیاهی مهم‌ترین نقوش مشترکی هستند که جلد‌های دوره تیموری و مصری با استفاده از آنها تزیین می‌شدند. از این رو، در این پژوهش، نمونه‌ها در سه گروه طرح‌های لچک و ترنج، نقوش هندسی و نقوش گیاهی بررسی می‌شوند.

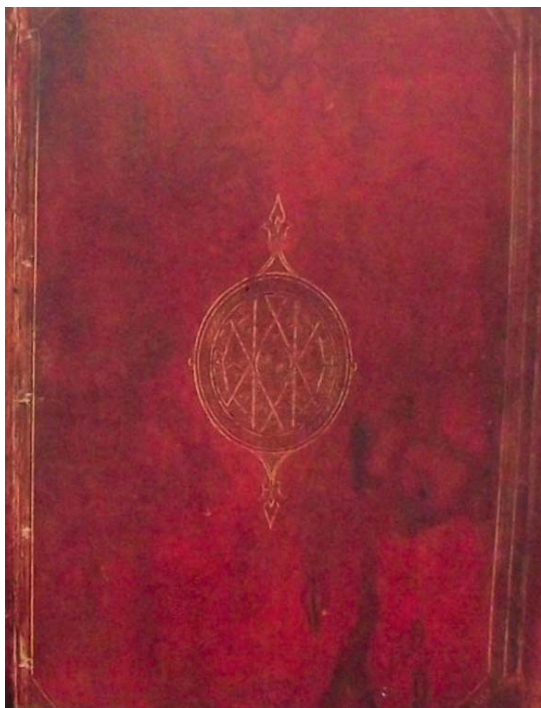
نقوش ترنج و لچک

ترنج از جمله طرح‌های شاخص و رایج در دوره تیموری است که از روزگاران پیشین به یادگار مانده است. اما ترنج‌های این دوره طراوت و دلپذیری دیگری دارند. این

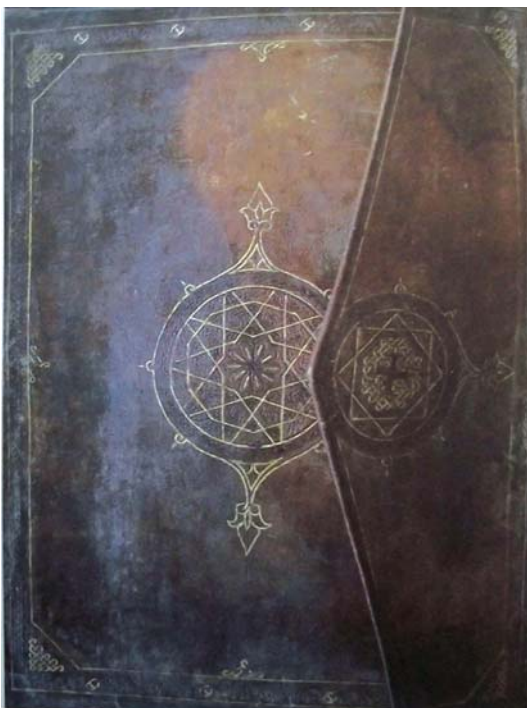
نباتی و گل از چرم نازک بر روی زمینه رنگی است. لبه جلد‌های دوره ممالیک معمولاً طرح گل و گیاه دارد که روی چرم حک شده و این نوع تزیین در اوایل قرن هشتم ق / اوایل قرن چهاردهم م رواج یافته است (دیماند، ۱۳۶۵: ۸۶).

سوریه و مصر قلمرو واحدی بوده‌اند که تحت سلطه ممالیک اداره می‌شده و شیوه‌های تزیین در قاهره و دمشق اگر همانند نبود به هم شباهت داشته است. نقوش اسلیمی نیز درون تزیینات مدور استفاده می‌شد که این خود، بخش میانی طرح بعضی جلد‌ها را تشکیل می‌داده است. علاوه بر این تزیینات طرح‌های ستاره هشت‌پر، ستاره شش‌پر، نقش ترنج، خطوط درهم‌بافته، گره‌بندی تودرتو، گره‌بندی‌های غیرمتداول در نهایت در حاشیه‌ای محصور که با نقوش ضربدر و خطوط موج مهر شده به چشم می‌خورد (هالدین، ۱۳۶۶: ۲۲؛ تصویر ۱۰).

تا پیش از حدود قرن چهارم ق / دهم م، عمدتاً جلد‌ها از نوع چرم ساده بوده و یا قطعه چوب ساختار داخلی جلد چرمی را تشکیل می‌داد. تزیینات آن به روش قلمکاری، مهرزنی و حکاکی انجام می‌گرفته و دارای تزیینات ساده و مشبک هندسی و گاهی مطلا بوده، جایی که مستقیماً روی چوب تزیین می‌شده است. بعضی از نخستین جلد‌ها نیز از مقوای پاپیروس ساخته می‌شده است. از حدود قرن چهارم تا هفتم ق / دهم تا سیزدهم م، با توسعه مقوگری در ایران و سپس انتقال آن به سرزمین‌های اعراب، مقوا به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد استفاده می‌شده و این ماده را از به هم چسباندن کاغذ‌های باطله، بریده نسخ خطی، دست نوشته‌های دورریز و ... به وسیله چسب‌های گیاهی یا پروتئینی، در ضخامت‌های مختلف می‌ساختند که به مقوای کاغذ چسب‌بند یا وصلی معروف است. در

تصویر ۲۲. جلد یک کتاب، ضربی طلاکوب بر تیماج قهوه‌ای روشن با نقش ترنج شمسه با خطوط هندسی و سرترنج شبیه نیلوفر، مصر، قرن ۹/ق ۱۵ م، مأخذ: موزه ویکتوریا و آلبرت، لندن

تصویر ۲۱. جلد قرآن کریم، ضربی زرکوب و سرطلبل بر تیماج قهوه‌ای، با نقش ترنجی شمسه و خطوط هندسی و سرترنج شبیه گل نیلوفر قرن ۹/ق ۱۵ م، مأخذ: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم

اگر مقرر می‌شد که هر دو نوع کاربرد در یک جلد به اجرا درآید، با تغییر در اندازه ریز و درشتی گل‌ها یا با استفاده از رنگ‌های متنوع (مانند سرخ، سیاه، آبی و قهوه‌ای) و طلا، تفاوت‌های نقش‌های اصلی و زمینه را امکان‌پذیر می‌کردند. جلد دارای حاشیه ریسمانی یا طنابی است که با تکنیک طلاکوبی تزیین شده است. این نوع حاشیه نه تنها در بیشتر جلد‌های ایرانی دیده می‌شود، بلکه به شکل و گونه‌های مختلف در جلد‌های عربی نیز وجود دارد (تصویر ۱۳). نمونه دیگری از جلد‌های دوره تیموری در این گروه، جلدی است که با استفاده از چرم قهوه‌ای ساخته شده است. این جلد نیز دارای نقوش ترنج، سرترنج، زیرترنج و لچک است که با استفاده از رنگ آبی اجرا شده است. در دورن این نقوش، طرح‌های اسلیمی گیاهی با استفاده از چرم قهوه‌ای اجرا شده است (تصویر ۱۴).

نمونه مشابه جلد مربوط به دوره ممالیک مصر جلد کتابی مربوط به قرن ۹/ق ۱۵ میلادی است. این جلد نیز با استفاده از نقوش ترنج و سر ترنج و زیر ترنج و نقش لچک تزیین شده است. درون ترنج و لچک‌ها، نقوش اسلیمی به کار رفته است که با استفاده از تکنیک طلاکوبی تزیین شده است. اطراف جلد نیز دارای حاشیه ریسمانی یا طنابی است (تصویر ۱۵).

ترنج‌ها به طور معمول بدون نقش و یا با نقش‌های بسیار ساده و ناچیز ضربی و گاهی به همراه سرترنج و زیر ترنج در طرح‌ها و شکل‌های مختلف و متنوع نظیر دایره، بیضی، تخم مرغی و گاهی به ندرت چند ضلعی یا گوشه دار مثل مربع، شش ضلعی و هشت ضلعی بر جلد‌ها ظاهر می‌شدند. از قرن ۸/ق ۱۴ م، رفته رفته شکل ترنج‌ها به سمت نقش‌های دور و کثیرالاضلاع پیش رفت و در قرن ۹/ق ۱۵ م، کاربردی وسیع پیدا کرد. بررسی تطبیقی در چند نمونه جلد کتاب مشابه تیموری و مصری انجام شده است که تشابهات آنها در نقش به سادگی قابل تشخیص است. اولین نمونه که در اینجا مورد بررسی قرار می‌گیرد یک جلد کتاب باقیمانده از دوره تیموری است که با استفاده از چرم بر روی مقوای تهیه شده از کاغذ صحافی شده است. جلد با استفاده از نقوش ترنج و لچک و طلاکوبی تزیین شده است. در این جلد، نقوش ترنج و سر ترنج و زیرترنج و نقش لچک به کار رفته است. داخل این نقوش با استفاده از نقوش اسلیمی تزیین شده است. گل‌های اسلیمی و ختایی از جمله نقش‌های پرکاربرد در جلد‌های عصر تیموریان بوده‌اند. این گل‌ها در داخل نقش‌های اصلی چون ترنج، لچک و حاشیه در قالب بوستانی خیالی با گل‌ها و شاخه‌های رقصان جای می‌گرفتند و یا بستر خارج این طرح را می‌پوشاندند.

نقوش گیاهی

این نقش ها، در غالب موارد داخل ترنج یا لچک و یا حاشیه‌ها را مزین می‌کردند و گاهی نیز بستر خارج از آنها را با گل‌های ریز تر می‌آراستند و وقتی با زمینه رنگ و طلا پیوند می‌خورند، عالمی خیالی و پایدار پدید می‌آوردند که غیر قابل وصف است. انواع گل‌های ریز و درشت و به ویژه گل شاه عباسی و شاخ و برگ‌های ظریف با قلم‌گیری‌های طلایی یا رنگین، عمده‌ترین نمود گل و برگ بر جلد‌های تیموری بوده است. اولین نمونه‌ای که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد جلد کتاب مربوط به دوره تیموری است که با استفاده از چرم بر روی مقوای تهیه شده از کاغذ اجرا شده است و درون ترنج و لچک‌های آن با استفاده از نقوش گیاهی تزیین شده است و زمینه آنها طلاکوبی شده است. همچنین جلد دارای حاشیه‌ای از بافت طنابی ساده است که طلاکوبی شده است (تصویر ۱۶).

نمونه‌های دیگر، جلد کتابی مربوط به دوره تیموری است که با استفاده از نقوش گیاهی ریز نقش آراسته شده است. علاوه بر این نقوش انسانی و حیوانی نیز در این جلد مشاهده می‌شود. در نمونه مشابه در جلد‌های مصری، تأثیر جلدسازی ایران بر نقوش جلد‌های مصری قابل تشخیص است. جلد یک کتاب که نقوش گیاهی با ظرافت زیادی روی آن اجرا شده است (تصویر ۱۷ و ۱۸).

نقوش هندسی

این نوع جلد‌ها به طور معمول در تلفیق با نقش‌های دیگر نظیر ترنج و حاشیه ساخته می‌شدند. گره‌های متنوع در قالب تکرار یا تودر تو شدن چند نقش که می‌توانسته عبارتی معنادار باشد و یا ترنج دایره یا شمسه و چند ضلعی (مربع، شش ضلعی، هشت ضلعی) و نیز تک نقش‌های هندسی خاص در میان جلد که اطراف آن را نقش‌های ریز هندسی دیگر فرا می‌گرفته اجرا می‌شده است.

عمده‌ترین نقش‌ها و طرح‌های هندسی به‌کاررفته در جلد‌های این دوره که یا در قالب ترنج ظاهر می‌شده و یا درون آن را مزین می‌کرد و در حاشیه‌ها به‌صورت کتیبه‌های بازوبندی یا دایره و بیضی مورد استفاده قرار می‌گرفت شامل دایره، بیضی، چندضلعی، طرح شمسه در شکل‌های گوناگون، خطوط مشبک و یا گره‌های هندسی با بافت حصیری و یا نقطه‌های شش پر و چهارپر بوده که گاهی بر زمینه طلایی یا رنگین (به ویژه در رنگ‌های آبی، مشکی، سفید، سبز، قهوه‌ای و سرخ) جلوه‌ای جذاب و رازگونه به خود می‌گرفته است. به طور کلی این نوع جلد‌ها بیشتر با ترنج شمسه‌ای نقش دار با خطوط هندسی در متن داخل و سرترنج تزیین می‌شده است.

از جمله نمونه‌های این گروه یک جلد کتاب مربوط به دوره

تیموری است که با استفاده از نقوش هندسی تکرار شونده بر زمینه مشکی رنگ، تزیین شده است. نقش یک شمسه ۱۲ پر در مرکز جلد وجود دارد و نقوش ستاره پنج‌پر، پنج ضلعی و هشت ضلعی در تمام جلد تکرار شده است. در چهار گوشه جلد نیز چهار ربع شمسه تکرار شده است و در اطراف جلد حاشیه طنابی شکل قرار گرفته است (تصویر ۱۹). نمونه مشابه این جلد جلد کتابی مصری است که یک ستاره دهر در وسط آن نقش بسته است و نقوش پنج ضلعی و چهارضلعی در زمینه قهوه‌ای رنگ تکرار شده است و اطراف آن دارای حاشیه طنابی است و در چهار گوشه آن ربع قسمت از ستاره هشت‌پر موجود در مرکز جلد تکرار شده است (تصویر ۲۰).

نمونه‌ای دیگر از نقوش هندسی مورد استفاده در جلد‌های دوره تیموری یک جلد قرآن کریم که به شکل ضربی زرکوب شده است و نقش ترنجی شمسه‌ای با نقش‌های هندسی و سرترنج شبیه گل نیلوفر (لوتوس) است. اطراف آن حاشیه ساده دانه‌تسبیجی و یا خطوط هندسی ساده مکرر است که در بخش لچک، آرایه‌هایی به‌صورت بافت حصیری دارد. این نوع جلد دارای آرایش طلاکوب روی نقش‌های اصلی نیز هست که آنها را بسیار جذاب و پر تألؤ نشان می‌دهد (تصویر ۲۱).

نمونه مشابه این جلد که می‌توانیم تأثیر تجلید ایرانی را در آن ببینیم، جلد یک کتاب مربوط به نیمه اول قرن ۹ ق/ ۱۵ میلادی و ساخت مصر است که به‌صورت ضربی طلاکوب اجرا شده است. این جلد دارای ترنج شمسه‌ای با نقش‌های هندسی (که یادآور جلد‌های تیموری ایران است) و سرترنج شبیه به نیلوفر (لوتوس) و حاشیه‌های لچک‌دار از تکرار نقش S اجرا شده است. آرایه‌ها در بخش لچک به‌صورت بافت حصیری ظاهر می‌شود. این جلد روی نقش‌های اصلی آرایش طلاکوب نیز دارد (تصویر ۲۲).

نقاط افتراق موجود در نقوش جلد‌های ایران و مصر

از موارد افتراق موجود در نقوش جلد‌های ایران و مصر می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

۱. در جلد‌های دوره تیموری ایران تصاویر حیوانات مفید مانند آهو، غزال و صحنه‌های گرفت‌و‌گیر و انواع پرندگان و سیمرغ دیده می‌شود اما در جلد‌های دوره ممالیک مصر از نقوش حیوانی کمتر استفاده شده است و بیشتر از نقوش هندسی استفاده شده است.

۲. در دوره تیموری از طرح‌های دایره‌ای، بادامی شکل، بیضی، تخم‌مرغی و چندضلعی استفاده می‌شده است در صورتی که در دوره ممالیک مصر، بیشتر از ترنج‌هایی با طرح دایره و بادامی شکل استفاده می‌شده است.

۳. در جلد‌های دوره تیموری طلاکاری به میزان زیادی انجام می‌شده است و نقوش بر روی زمینه‌های طلایی ایجاد می‌شده اند، اما در دوره ممالیک در بیشتر موارد

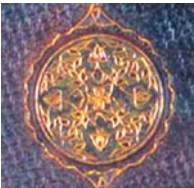
فقط خطوط کلی نقوش طلاکاری می‌شده‌اند. ۴. در دوره تیموری از عناصری چون بوستان پردرخت، گل و برگ، گل‌های پیچک‌دار، گل و بوته، برگ و غنچه، اسلیمی و ختایی با گل‌های ریز و درشت و گاهی همراه با حلقه‌های ابری یا ابرک سازی استفاده می‌شده است. در دوره ممالیک مصر از شکل‌های گیاهی و گل (بیشتر گل و برگ، گل و بوته و گل‌های ریشه‌ای و طوماری استفاده می‌شده است (جدول ۱ و ۲).

جدول ۱. مقایسه نقوش مشترک در جلد‌های دوره تیموری ایران و ممالیک مصر

نقوش	ایران - تیموری	مصر - ممالیک	توضیحات
نقش ترنج			ترنج با طرح بادامی شکل: بیشتر ترنج‌هایی که بر جلد‌های حوزه تمدنی ایران، ماوراءالنهر، سرزمین‌های ترک و کم و بیش سرزمین‌های عربی دیده می‌شوند، شکل لوزی یا بادامی عمود دارند. دور این ترنج بادامی شکل را با کنگره‌های متنوع ملایم یا تیز احاطه می‌کردند.
			ترنج زمینه مرکزی دایره یا شمسه: این نقش شامل دایره‌ای در میان جلد است که گاهی دور آن را کنگره‌هایی باریک احاطه می‌کردند و داخل آن را با ریز نقش‌های چلیپایی یا گره‌های پیچک‌دار با بافت حصیری یا نقش‌های هندسی ساده می‌آراستند.
			ترنج شمسه‌ای با آرایه‌های هندسی: این نوع ترنج در بیشتر موارد به صورت مدور چون شمسه نقش‌دار با گره‌ها و خطوط هندسی و دالبرهایی در اطراف دایره ترنج است که به تدریج به سمت سرترنج و زیر ترنج محدود شده و تبدیل به غنچه نیلوفر (لوتوس) ظریف می‌شود.

توضیحات	مصر - ممالیک	ایران - تیموری	
سرترنج با طرح غنچه نیلوفر (لوتوس)			سر ترنج
لچک با نقش گیاهی: لچک ابتدا همچون نقش مجزا، آرایه‌هایی متفاوت از ترنج داشت و ضرورتی برای هماهنگی آن با نقش‌های ترنج و درون آن احساس نمی‌شد، ولی به تدریج سلیقه‌های جلدسازان به سوی هماهنگی بیشتر لچک با ترنج سوق یافت و نقش لچک و آرایه‌های آن، با ترنج و سرترنج هماهنگ‌تر شد.			لچک
لچک با طرح گره‌هایی با بافت حصیری			
نقوش هندسی با طرح ستاره پنج، ده و دوازده پر			نقوش هندسی
نقوش اسلیمی گیاهی			نقوش گیاهی
حاشیه دانه تسییحی، ریسمانی یا طنابی: این نوع حاشیه با تکرار نقش‌های ساده و کوچکی چون دایره، بیضی، نقطه توخالی (مانند دانه‌های تسییح) و انحنای ساده به هم بافته ایجاد می‌شده است.			حاشیه
حاشیه دانه تسییحی			

جدول ۲: مقایسه وجوه افتراق در نقوش جلد‌های دوره تیموری ایران و ممالیک مصر

نقوش	ایران - تیموری	مصر - ممالیک	توضیحات
ترنج			در دوره تیموری از طرح‌های دایره‌ای، بادامی شکل، بیضی، تخم‌مرغی و چند ضلعی استفاده می‌شده است در صورتی که در دوره ممالیک مصر، بیشتر از ترنج‌هایی با طرح دایره و بادامی شکل استفاده می‌شده است.
نقوش حیوانی			در دوره تیموری انواع حیوانات نظیر آهو، گوزن، خرس، روباه و پرندگانی چون غاز، مرغابی، کرکس، شاهین ... بر روی جلد اجرا می‌شده است در صورتی که در دوره ممالیک مصر از نقوش حیوانی ملاحظه نشده است.
نقوش گیاهی			در دوره تیموری از عناصری چون بوستان پردرخت، گل و برگ، گل‌های پیچک‌دار، گل و بوته، برگ و غنچه، اسلیمی و ختایی با گل‌های ریز و درشت و گاهی همراه با حلقه‌های ابری یا ابرک سازی استفاده می‌شده است. در دوره ممالیک مصر از شکل‌های گیاهی و گل (بیشتر گل و برگ، گل و بوته و گل‌های ریشه‌ای و طوماری استفاده می‌شده است.
طلاکاری			در جلد‌های دوره تیموری طلاکاری به میزان زیادی انجام می‌شده است و نقوش بر روی زمینه‌های طلایی ایجاد می‌شده اند، اما در دوره ممالیک در بیشتر موارد فقط خطوط کلی نقوش طلاکاری می‌شده‌اند.

نتیجه

دو سرزمین باستانی مصر و شام در تاریخ اسلام از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار بوده و حوادث سیاسی و نظامی و اجتماعی آنها بخش اعظمی از تاریخ اسلام را به خود اختصاص داده است. در این سرزمین بود که در پی سقوط بغداد به دست مغول، یکی از بزرگ‌ترین و مقتدرترین حکومت‌ها یعنی حکومت ممالیک شکل گرفت و با تظاهر به حمایت از خلافت عباسی حدود سه قرن ادامه یافت. این دوره از لحاظ اداری و اجتماعی نیز، به جهت توسعه و پیچیدگی دیوان سالاری و اجزای آن و نیز وضع عمومی زندگی، بسیار حایز اهمیت است. در این زمینه، آنچه برای ما از دیدگاه هنر و فرهنگ و ادب ایرانی و زبان فارسی، مهم می‌نماید روابط ممالیک با ایرانیان و تأثیر فرهنگی و اداری و اجتماعی ایران و زبان فارسی بر دیوان سالاری و حیات اجتماعی مصر و شام است. به گونه‌ای که در دوره ممالیک، بسیاری از اصطلاحات اداری و مظاهر حیات اجتماعی، از خوراک و پوشاک گرفته تا برخی اصطلاحات معماری و هنری و نظامی و مالی،

از زبان فارسی عیناً یا با تغییر و تعریب در زبان عربی متداول در مصر و شام رواج یافت که نشان دهنده روابط نزدیک میان کشور ایران و مصر است و همین روابط نزدیک باعث انتقال فرهنگ و هنر ایران به این کشور شده است. از جمله هنرهای ایرانی مورد توجه مصریان، هنر تجلید بوده است. هنر جلدسازی ایران در دوره تیموری با حمایت دربار به کمال خود می‌رسد و انواع مختلف نقوش گیاهی، حیوانی و هندسی در این دوره بر روی جلدها کار می‌شده‌اند. دوره تیموری هم زمان با دوره ممالیک در مصر بوده است و با توجه به مراودات فرهنگی، تجاری و سیاسی که این دو کشور با یکدیگر داشته‌اند، فن جلدسازی ایران به کشور مصر منتقل شده است و جلد‌های مصری از تکنیک ساخت و نقوش جلد‌های تیموری تأثیر پذیرفته‌اند. مهم‌ترین نقوشی که در جلدسازی دوره تیموری و ممالیک مصر مشترک بوده است، طرح‌های لچک و ترنج، نقوش هندسی (طرح‌های ستاره هشت‌پر و سه‌پر و ...) و نقوش گیاهی است که در جلد‌های کتاب ساخته شده در دوره ممالیک مصر به تقلید از جلدسازی دوره تیموری ایران به وفور استفاده شده است. با این وجود اقتباس جلدسازان عرب از تجلید ایرانی نتوانست درخششی در جلد‌های عربی پدید آورد و آثار تجلید ایرانی و سپس عثمانی از حیث تنوع و کیفیت اجرایی نظیر است.

منابع و مآخذ

- احسانی، محمدتقی. ۱۳۸۰. *جلدها و قلمدان‌های ایرانی*. تهران: امیرکبیر.
- احمدی، نعمت‌الله. ۱۳۷۲. «هنر جلدسازی در عهد تیموری»، وقف میراث جاویدان، س ۱، ش ۱: ۱۲۴-۱۲۵.
- افشار، ایرج. ۱۳۵۷. *صحافی از نگاه فرهنگ و تاریخ*، در *صحافی سنتی: مجموعه پانزده گفتار و کتاب‌شناسی*. تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- امامی، نصرالله. ۱۳۷۵. «نگاهی به هنرهای اسلامی دوره تیموری»، مشکوه، ش ۵۳: ۱۴۵-۱۶۷.
- ثابت جازاری، علی اصغر. ۱۳۷۸. «صحافی سنتی»، کتاب ماه هنر، ش ۸: ۲۲-۲۵.
- دیماند، موریس اسون. ۱۳۶۵. *راهنمای صنایع اسلامی*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: علمی و فرهنگی.
- رستمی، مصطفی. ۱۳۸۰. «مقواری در تاریخ تجلید تمدن اسلامی»، گنجینه اسناد، ش ۴۱ و ۴۲: ۶۲-۷۸.
- رستمی، مصطفی. ۱۳۸۹. «مادهای عشق بر جلد‌های کتاب»، حافظ، ش ۷۶: ۱۰-۱۹.
- رستمی، مصطفی. ۱۳۹۰. «تاریخ و فرهنگ کتاب‌آرایی و کتاب‌سازی»، حافظ، ش ۸۵: ۸-۱۲.
- رستمی، مصطفی. ۱۳۹۲. *جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار*. تهران: انتشارات متن.
- سجادی، سید صادق. ۱۳۷۸. «نگاهی به برخی واژه‌های فارسی رایج در مصر و شام به روزگار سلاطین مملوک»، نامه فرهنگستان، ش ۱۴: ۴۲-۹۲.
- صفری آق‌قلعه، علی اصغر. ۱۳۹۰. *نسخه‌شناخت*. تهران: میراث مکتوب.
- طاهری عراقی، احمد. ۱۳۵۳. *هنر جلدسازی*. نامه انجمن کتابداران ایران، شماره ۳: ۳۴۳-۳۷۴.
- هالدین، دانکن. ۱۳۶۶. *صحافی و جلد‌های اسلامی*. ترجمه هوش آذر آذرنوش. تهران: سروش.
- ورجاوند، پرویز. ۱۳۷۸. «سیری در هنر ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی»، هنر و مردم، ش ۱۱۷: ۱۷-۲۷.

A Comparative Study of Design and Motif in the Book Covers in the Eras of Timurid and Mamluk of Egypt

Kobra Dad mohamadi, MA Student in Restoration of Historical and Cultural Objects, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
Mehrnaz Azadi Buyaghchi, Assistant Professor Department of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Received: 2015/11/3 Accepted: 2016/5/9

Iran has a long history of book cover making techniques, which goes back to the distant past, and has reached to the level of perfection and miraculousness through experimental stages. In the Islamic period, maintaining the holy verses of the Quran, made book cover makers and book binders to create the best covers, which reached the zenith of perfection and prosperity in the Timurid period. The decorative products remained from this period in Iran could be the true evidence of the level of perfection of the technique. Iran is the cradle of the art of book binding in this period, contemporaneous to the decline of the calligraphy and consequently book binding and book cover making in the western part of the Islamic world. During the Timurid period, the old method of simple decoration was abandoned and book cover making techniques became sophisticated, so that a seal was pressed 550 thousand times on a book cover, which indicates the spirit of luxury and taste for beauty in this era, and the welfare and prosperity in Herat and Samarkand; the second largest art center in the ninth century Hegira. In this research, the influences of the art of book cover making in Timurid Iran is comparatively studied in the Mamluk period in Egypt with regard to the motifs. The main focus of the research is the designs and motifs, used in the book covers in the eras of Timurid and Mamluks of Egypt. The questions that will be answered in this study include: 1. How the motifs of the Timurid and Egyptian book covers reciprocally influenced each other? 2. What type of designs and motifs were common and current in the Timurid and Egyptian book covers? Given the cultural, political and economic transactions in the Timurid period between Iran and the powerful state of Mamluks of Egypt (which included the lands of Egypt and Syria) this civilization was under the influence of Iranian culture and art, including the art of bookbinding, which had a special place in the Timurid period, and during the Mamluk era, the Egyptian artists were influenced by the Timurid bookbinding art with regard to the materials, motifs and the technique. The most important motifs, common in both the Egyptian and the Timurid book covers, were corner and medallion, geometric and vegetative motifs, which are widely used in book covers of the both periods. To conduct this research, descriptive-analytical method, and to collect data, library research method was used. The historical range of this research covers the book covers of the Timurid Iran and Mamluks of Egypt from the 8th century until the early 10th century AH (14th to early 16th century).

Keywords: Book Cover, Mamluks, Egypt, Timurid, Design and Motif, Islamic Art.